

SÉMANTIKA MODÁLNÍCH, TEMPORÁLNÍCH A VIDOVÝCH TVARŮ SLOVESA V BALKÁNSKÝCH JAZYCÍCH

Sáva H e f m a n , Praha

Slovesné kategorie nejsou ve všech jazycích stejně výrazné.

Jedním z nesporných ukazatelů kategorie je morfologie slovesa, která musí být doplněna syntaktickým (a kontextovým) rozbořem. Jazyky s málo výraznou morfologií slovesa - např. čínština - umožňují mnohem vyšší prostupnost všech slovesných kategorií než jak je tomu v evropských jazycích všeobecně a ve slovanských zvláště.

Čínské partikule a afixy ja. le, zhe, de aj. nevymezují samy o sobě nové vzniklý tvar slovesa jednoznačně ani z hlediska temporálního, vidového nebo modálního: "daolo", "gyle" může tedy znamenat přišel/jsem, jsi atd./, šel (jsem, jsi atd.), hned přijdu, jdu; "laide", "daoguo", "daole" - přišel, přicházel; "dengzhe" - čekám (trváci), ale naproti tomu "dengle ban tian" - čekal dlouho. Kontextová závislost je ve všech těchto případech zcela zřejmá.

Bohatá morfologie balkánského slovesa však umožňuje vysokou míru sémantického obsahu každého slovesného tvaru; kontextová závislost se projevuje jen v některých tvarech a její míra kolísá od jazyka k jazyku (v turečtině je zřejmě nejmeně výrazná): bulh. dojdoch, mak. čojdov, řec. éftasa, írtha; alb. erdha, tur. geldim - přišel jsem. Tento tvar přesněji než v jiných evropských jazycích označuje: a) čas jako jazykovou formulaci mluvčího vzhledem k mezím časového pásma jeho aktuální přítomnosti, nýbrž i vzhledem k (b) průběhu děje (vid) a vzhledem (c) k hodnocení děje (modus). V těchto jazycích je modus určen ještě minuciozněji (s výjimkou řečtiny v některých případech) v závislosti na míře hodnověrnosti, kterou chce mluvčí vyjádřit.

Avšak i balkánské jazyky mají řadu slovesných tvarů určených kontextově. Nacházíme pro to řadu příkladů ve tvarech jako řec. ekinouse, mak. trgnuvaše; bulh. kazvaše; tur. aradınız, bulh. társichte, jež nejsou pouhé imperfektum, ev. aorist, ale mají i význam hodlat, udělat, ev. se vyznačují atemporálností: -Den ékinouse to karávi, mak. ne trgnuvaše korabot, ne možeše da trgne...; bulh. Kak se kazvaše ta ja ulica? Jak se jmenuje tahle ulice? Kimi aradınız, efendim?, Kakvo társichte (társite) gospodine? Užití imperfekta ve větách podmínkových (An évrche, den thá pégaína, ako ve'še, njamaše da chodja) a podobné případy ukazují, že úloha kontextu je i zde důležitá.

V této práci chceme zdůraznit těsnou vzájemnou závislost slovesných kategorií v balkánských jazycích a jejich kontextovou transpozici. Chceme upozornit na meze jednostrannosti pohledu mnoha dosavadních prací o slovese v jednotlivých balkánských jazycích, jež bývaly zaměřovány téměř výlučně na problematiku badatelova mateřského jazyka a širší srovnávací aspekt byl opomíjen.^{1/}

V jazykových jednotkách se projevuje jak osobní postoj mluvčího, tak i snaha o objektivní zachycení vnějšího světa, omezená existující jazykovou formou, jíž se mluvčí v zájmu navázání komunikace musí podřítit.^{2/} Jazyk (langue) jako kód uložený v paměti lze zobecnit vytvořením modelu. To platí nejen v obecné rovině, ale i při zkoumání konkrétního jazyka nebo skupiny geneticky či geograficky blízkých jazyků. Vyjevuje se nám pak jasněji řada morfologických kategorií tvořených z vlastního lexikálního materiálu, avšak obsahově těsněji spjatých než je tomu u homonymních tvarů jazyků geneticky příbuzných.^{3/} Mluvnické kategorie jsou sice výrazem zprostředkovaného vztahu k realitě, avšak přesto jsou objektivním faktem dané jazykové reality. Jejich realizace závisí na mluvčím (subjektu), který si volí výrazové prostředky z daného repertoáru. Na tomto místě uvedeme některé definice slovesných kategorií, jež nám mohou osvětlit dosavadní badatelské přístupy.

Čas. M a t h e s i u s říká: "Je to jazyková formulace mluvčího, jíž zařazuje děj do mezí časového pásma, jehož orientačním středem je jeho aktivní přítomnost". B u d a g o v ve svém Úvodu do jazykové-
dy (Moskva 1958, s.283) cituje definici G.M.Milejkovské "Gramatická kategorie času ukazuje, jak mluvčí určuje temporální vztah výpovědi k okamžiku promluvy." A.V. I s a č e n k o poukazuje na rozdíl mezi temporálními formami indikativními a tzv. přirozeným časem. "Tyto formy vyjadřují složitější temporální vztahy, jež zvláštním způsobem lokalizují proces, označovaný tou nebo jinou formou na časové ose vzhledem k okamžiku promluvy."

Vid. Dostál definuje vid jako schopnost slovesa vyjádřit postoj mluvčího ke skutečné události v ději (nebo k představě oné události) chápané jako celek nebo opačné. Mathesius (op.cit.) mluví o vidu jako o jazykové formulaci mluvčího, jíž chápe děj vzhledem k průběhu.

M o d a l i t a . Zde je situace nejsložitější. L. Ďurovič říká: "Modálnost je gramaticky (= v tom lexikálně-syntakticky i intonačně vyjádřený postoj hovořícího k realitě výpovědi její predikaždného jádra alebo některé její části). Mathesius definuje modus (op.cit. s.68) jako jazykovou formulaci toho, jak mluvčí pojímá vyjadřovaný děj

v jeho poměru ke skutečnosti buď existující nebo možné. Budagov (op. cit. s. 292) říká, že "modalita vyjadřuje vztah děje ke skutečnosti, zjištěný mluvčím; ukazuje, zda mluvčí pokládá děj za reálný nebo nereálný". Velmi pregnantně formuluje své stanovisko Isačenko (op.cit. s.472): ... tato kategorie je spjata s mimojazykovou skutečností pouze zprostředkovaně, pokud se v ní projevují objektivně možné vztahy mluvčího k realitě výpovědi, přičemž termín "realita" nelze v žádném případě zaměňovat pojmem "pravdivost" výpovědi. Vždyť podstata lži spočívá v tom, že lidé mluví o neexistujícím " v indikativu".

Minimální rozdíly těchto na první pohled tak rozdílných definicí ukazují, že jde vlastně o různé úhly pohledu na komplexní slovesný tvar při jeho zařazování do systému (často tradičního). Proto se jeví leckdy účelnější a plodnější pragmatický přístup, totiž interpretace tvarů v textu. Každá "úplná" a "vyčerpávající" definice musí v případě aplikace na konkrétní jazyk tak jako tak přistoupit na řadu omezení a výjimek. Proto se pokusíme ukázat na vybraných příkladech z balkánských jazyků analogické jevy prostupnosti času a způsobu ve slovesných tvarech.

Tyto kategorie jsou spoluobsaženy v každém slovesném tvaru jazyka, jehož sloveso je flektované nebo aglutinované. Moderní balkánské jazyky patří ke skupině disponující značným počtem morfologicky odlišných slovesných kategorií. Je však paradoxní, že se tu projevuje tolik odchylek od teoreticky očekávaného výsledku.

Slovesný čas v řečtině, albánštině, makedonštině, bulharštině (a turečtině) je vedle nesložených forem (aorist a imperfektum) vyjadřován i řadou časů složených, tvořených z přítomnosti, z participií minulých nebo různými pomocnými slovesy - často v postavení proklitickém nebo enklitickém. Vedle "habere" a "esse" se tu často vyskytuje jako pomocné sloveso "valle". Sémantický rozbor temporálních tvarů však ukazuje na jiný problém: nutnost vymezit "odchylky" od logicizované časové osy tradiční gramatiky. Mnohdy nelze bezpečně odlišit, zda převažuje aspekt temporální, vidový či modální. Pouze turečtina (někdy i albánština) tu většinou nabízí jednoznačný výklad. Ostatní probírané jazyky se víceméně blíží morfologicky propracovanému tureckému temporálně-modálnímu systému; jejich omezenější gramatické prostředky však nutně dospívají často k synkretismu slovesných kategorií.

Tvoření slovesného vidu (v nejširším smyslu schopnosti slovesa vyjadřovat délku, trvání děje, a tedy spíše způsobu děje - Aktionsart) je v bulharštině a makedonštině mnohem jednodušší a pravidelnější než v jiných slovanských jazycích. 9/

Tvoření v bulharštině, makedonštině, řečtině a v turečtině^{10/} je gramatické, v albánštině lexikální (partikule po).

Modus je v balkánských jazycích slovanických i neslovanických vyjádřen morfologií bohatší než v jiných evropských jazycích; častá temporálně-modálně transpozice způsobuje ovšem někdy (např. v bulharštině) potíže se zařazením těchto tvarů do paradigmaticky.^{11/}

Ponechali jsme tu stranou jiné případy transpozice jako např. vyjadřování děje na slovesem, ale verbálními substantivem (srov.mak. "... dva senki se vlečea so lazenje kon germanakata karaula". B. K o n e s k i, Gramatika... Skopje 1967, s.454).

Jak je zřejmé, obecný význam gramatických kategorií sice generalizuje jednotlivé jevy, ale nemůže popsat všechny konkrétní formy. Vycházejíce z jevových forem a přihlížejíce k jazykovým univerzálním můžeme se pravděpodobně dobrat přesnější analýzy než při postupu opačném, jenž nás nutí hledat v konkrétní gramatické formě přítomnost předpokládaných atributů příslušné gramatické kategorie, jež sama ani nemusí odpovídat konstrukcím zkoumaného jazyka.

Z materiálu vyplývá, že nejméně temporálně determinovaným tvarem v balkánských jazycích je futurum - ať prosté nebo složené:

tha einai kapou - ke bide nekade - šte e njakade
tha eitane spiti - ke boše doma - šte e bil v kašti
tha ton eho gnörisei - ke go eretnev

Forma imperfekta může mít kontextově modální odstín: Toj šteše da kupi knjigata, kojato si izbereše. Ve větách podmínkových je impf. běžné. Složené časy, zvl. minulé, mají většinou modální charakteristiku - ať optativní nebo vyjadřující cizí mínění (řečtina má zde odchylné postavení, rumunština je v tomto ohledu málo prozkoumána - t.zv. presumptiv "erei equinã - govorei si"/: ...žiiva ne bila jas - kéž bych nežila! Dăglărda kar văglumus (văglvormusum) - V planinata bilo valjalo snjag.

P o z n á m k y

- 1/ Jsou to např. materiálově velmi cenné práce Beličovy, Vukovičovy, Stajkovovy, a zvláště důležité příspěvky Andrejčinovy.
- 2/ Podrobněji k tomu viz podnětný výklad V. S k a l i ť k y : Komplexnost jazykových jednotek, Universitas Carolina Philologica, vol.3, No 1, Praha 1957, s.15-25.
- 3/ Množství materiálu vyplyne např. ze srovnání slovesných vazeb českých a ruských:
Ve ušli, a ja sidi doma! - Všichni jsou pryč a já abych seděl doma!
Ja byvalo skažu. - Vždycky jsem říkal. A sobaka kak zaryčiti! A vtom ten pes naráz zavrčel!
Ja kričat. Zařval jsem.

- 4/ Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecné lingvistiky, Praha 1961, s.67.
- 5/ O sootnošenii objektivnogo i grammatičeskogo vremenii, V.Jaz.1956, č.5, s.75.
- 6/ Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovačkim II, Bratislava 1960, s.465.
- 7/ Studiih o vidovém systéme v staroslověnštině, Praha 1954.s.15.
- 8/ Modálnost, Bratislava 1956, s.22.
- 9/ L. A n d r e j Š i n , Kam morfologičeska charakteristika na vidovata sistema v savremennija bulgarski ezik, Slavističen sbornik, I, Sofia 1958, s.257-262.
- 10/ s omezením formulovaným u N.K. D m i t r i j e v a , Grammatika baškirskogo jazyka, Moskva-Leningrad 1948, s.195-6; E. K o s c h - m i e d e r , Das tŕrkische Verbum u.der slavische Verbalespekt, Mnichov 1953; citováno podle Ju. S. M a s i o v Voprosy slavjanskogo vida, Moskva 1962, s.382 a 415.
- 11/ "V uměleckém jazyku ... se formy nepřímé výpovědi mohou užívat jako stylistický varianta vyjádření cizí výpovědi. Důvody použití příslušného tvaru lze vysvětlit rozbořem mistrovství konkrétního spisovatele...". E.I. D e m i n a , Pereskazyvatelnyje formy v sovremennom bulgarskom literaturnom jazyke ve sborníku Voprosy bulgarskogo literaturnogo jazyka, Moskva 1959, s.378.

СЕМАНТИКА МОДАЛЬНЫХ И ТЕМПОРАЛЬНЫХ ФОРМ И ФОРМ ВИДА ГЛАГОЛА
В БАЛКАНСКИХ ЯЗЫКАХ

Автор анализирует модальные и темпоральные формы и формы вида глагола в балканских языках, обращает внимание на его морфологию, на его контекстуально определенные формы, подчеркивает взаимную зависимость категорий глагола и их контекстуальную транспозицию. Он указывает на то, что глагольное время выражается в балканских языках как простыми формами, так и сложными формами, образованными от настоящего времени глагола, от причастий или разными вспомогательными глаголами. По автору менее всего темпорально определенным в балканских языках является будущее время.